

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՀԱՐԿ ԿԸ ՎՃԱՐԷՐ ԼՈՒՎԱԾԵՑԻՈՑ

Մեր պատմութեան մէջ զարմանալի եւ ինքնակենդան մէկն ալ է հարկատուութեան խնդիրը։ Փոքր ժողովուրդ մը եղած ենք ինչպէս հիմայ նաեւ հին ժամանակ, և հարկատուութեան գաղափարը մեզի այնչափ ընտանի եղած է զարաւոր վարժութեամբ՝ որ մեր այս վարժութեան սխալ ըլլալը հաստատելու համար պէտք ենք օտարներու վկայութեան դիմել, որոնք, ինչպէս մեր պատմութեան շատ մը կէտերուն վրայ՝ նոյնպէս նաեւ հոս անշաւ հասիրութեամբ խօսելով, կ'ըսեն թէ Հայերս Հոռոմայեցւոց հարկ չէինք վճարեր, թէ և մեր հայկական աւանդութիւնը միշտ հակառակը պնդած է։

Եթէ քաղաքական պատմութեան մէջ կարելի է հաշտեցնել կամ նոյնացնել արտաքիններու և մեր մատենագրաց ըսածները, հոս հարկատուութեան խնդրոյն մէջ անոնք իրարու տրամագծօրէն հակոտնեայ ըլլալ կը տեսնուին։

Մենք երկու կողմերն ալ համառօտի խօսեցնել տալէն առաջ կ'ուզենք ուշադիր ընել իրենցը այն կէտին վրայ, թէ խորենացւոյ տեղեկութիւնը հոս իբր ընդհանուր ազգային աւանդութիւն մը կը նկատենք, առանց ընդունելու անոր ընծայած թագաւորաց ցանկին ճշգրտութիւնը։

Արդ, ազգային աւանդութիւնը կը խօսի խորենացւոյ բերնով և ըստ այսմ Հայոց հարկատուութիւնն առ Հոռոմայեցիս կը սկսի Արշամայ ժամանակ, որ հայկական Միջագետքէն և Կեսարիա—Մաժաբայ կողմերէն մասնական հարկ կը ստիպուի վճարել։ Իսկ սորա որդւոյ Արգաթու առն

ըովանդակ։ Հայաստան հարկատու կ'ըլլայ Հոռոմայեցւոց, Ռզոստոս կայսեր աշխարհագրին ժամանակ¹։ Այս դէպքէս իբր 50 տարի վերջ Հայոց թագաւորն Երուանդ ոչ միայն «հարկա առաւելագոյնս տայր ի Հայոց» այլ նաեւ կը բռնադատուի Միջագետքը թողուլ Հոռոմայեցւոց²։ Սակայն Արտաշէս Բ խիզախ թագաւոր մ'է. նա բանի տեղ չդնել Հոռոմայեցւոց իշխանութիւնը, և հետեւաբար փոյթ ալ չընել հարկը հոգալ, բայց երբ կայսեր հարկահանները ծանր սպալիւք Հայոց սահմանները կը մտնեն, կ'աճապարէ Արտաշէս կրկին հատուցանել հարկերը և կը բարեկամացնէ իրեն զՀոռոմայեցիս։ Սակայն խորամանկ ու քաջ Հայր Դոմեթիանու (= Դոմեթիոս Կորբուզնի) զօրաց վրայ Բասենոյ հովտին մէջ մեծ յաղթութիւն մը տանելով դարձեալ ըսնի մը տալիս իր ընդհանուր հարկը, բայց երբ յետոյ Տրապիանս պետութեան անագին ուժերով Արեւելք կ'արշաւէ, նաեւ Արտաշէս կը փութայ անոր ընդառաջ մեծամեծ ընծայներով և չվճարուած հարկերով, և հազիւ կրնայ թողութիւն գտնել ցասուցեալ կայսերէն։ Այնուհետեւ անսայթաք տարուէ տարի կը վճարէ թէ Տրապիանու և թէ Ալրիանու ժամանակ³։

Ուրեմն այսպէս Ռզոստոսէն (30 Ն. Ք. — 14 յ. Ք.) սկսեալ մինչև Ալրիան (117—138) ամբողջ մէկ ու կէս դար հարկ վճարած ենք Հոռոմայեցւոց և անշուշտ Ալրիանէն վերջն ալ շարունակուել է այդ։ Այսչափը արդէն բաւական կը համարինք ազգային աւանդութեանն որ դեռ կը շարունակուի։ Ինչ կ'ըսեն արտաքինք։ Նոյն, ոչ մէկ վկայութիւն ծանօթ է մեզի որ այս բանս հաստատէ։ Ընդհակառակն Տակիտոս Հայոց ի վաղուց հետէ Հոռոմայեցւոց հարկ տալ սովորութիւն չունենալը արդէն ծանօթ բան կ'ենթադրէ։ Երբ իբր 65ին յ. Ք. Կորբուզն չէր ու

1. Խոր. Բ. 24.

2. Անդ 26.

3. Անդ 88.

4. Անդ 48, 54, 55.

գեր անձամբ Պարթևաց հետ զարնուիլ Հայաստանի համար և ուրիշ յատուկ զօրավար մ'ուզեց Հռովմէն, կայսեր և ծերակոյտի որոշողութիւնն ինկաւ Կ. Պետտի վրայ: Արդ Տակիտոս այս պոռոտախօս ու պարծենկոտ Հռովմայեցւոյն, որ զկորրուզոն և անոր ըրածները ոչինչ կը համարէր, հետեւեալ սպառնալից խօսքերը արտասանել կու տայ. «Ես հարկ, tributa, պիտի դնեմ և օրէնքներ (Հայոց վրայ) և փոխանակ թագաւորի ստուերին՝ հռովմէական իրաւունքը պիտի հաստատեմ պարտելոց վրայ»:

Տրայիան յիրաւի Արեւելքի մէջ հարկերու և մարտերու օրինաց նկատմամբ փոփոխութիւններ մտուց², և Սպարտիան կ'ըսէ թէ կայսրն Աղբիւնոս «Միջագետքներէն հարկը չպահանջեց զոր դրած էր Տրայիան»³: Բայց Տրայիանու մանաւանդ Հայոց նկատմամբ ըրած որոշողութիւնները բնաւ տեղողութիւն չունեցան:

Երկրորդ դարու վերջերէն պատմիչ մը, Ապպիանոս Աղեքսանդրացի, որ յոյն լեզուով Հռովմայեցոց պատմութիւն մը ունի, իւր գործին Յառաջարանին մէջ համառօտ տեսութիւն մ'ընելով հռովմէական տէրութեան այդ ժամանակի մէջ ունեցած զիրքին և դրացի ազգաց նկատմամբ գերիշխանութեան վրայ, սա խօսքերը կը գրէ Հայոց նկատմամբ. «Մեծ Հայք, թէև Հռովմայեցոց ազգեցութեամբ թագաւոր կ'ընդունին, բայց հարկ, ԿՅՐ և, չեն վճարեր»⁴:

Ապպիանոս այս յոյժ բացայայտ խօսքերը կարծէք աւելի հաստատութիւն մը կ'առնուն անով, որ Ստրաբոն, Ա դարու մէջ շատ վստահելի Յոյն աշխարհագիր և պատմագէտ մը, Օգոստոսի ժամանակները

հռովմէական պետութեան ազգեցութեան վրայ նշնադէպ համառօտ բովանդակութիւն մ'ընելով, կը թուէ մի առ մի այն երկիրները, որոնք ուղղակի հռովմէական ազգեցութեան տակ ինկան և որոնք, ինչպէս այլուստ գիտենք, Հռովմայեցոց հարկ կը վճարէին, այսպէս Եգիպտոս, Ասորիք, Կապադովկիա և Պոնտոս մասամբ. իսկ ասոնց իւր հակադրութիւն մը կը կազմեն Հայք, Վրացիք և Ադուանք, որոնք, կ'ըսէ Ստրաբոն, Հռովմայեցի զօրավարաց ներկայութեամբ շուտով կը նուաճուին, թէև միւս կողմանէ ալ միշտ կ'ապստամբին, երբ տեսնեն որ Հռովմայեցիք ուրիշ բանով մը զբաղած են: Նշնադէպ Պարթևք կը պատկառին հռովմէական պետութենէ: Ուրեմն Հայք, Պարթևք, Վիրք և Ադուանք մասնաւոր հարկ մը չէին վճարեր Հռովմայեցոց ինչպէս միւսները, թէև կը յարգէին անոնց զէնքերուն ոյժը:

Նշնադէպ գիտելու է որ Corpus inser. lat. բազմահատոր հրատարակութեան անվերջ ցանկերու մէջ, ուր նաև իւրացանչիւր աշխարհէ առնուած հարկեր և հարկահանագ անունը նշանակուած է, երբեք չենք հանդիպիր Հայաստանի անուան իւր հարկ վճարող երկիր մը:

Դարձեալ նկատի առնելու է նաև այն հանգամանքը որ Հայք Հռովմայեցոց սոսկ բարեկամ ժողովուրդ մ'էին⁵ և ոչ թէ հռովմէական նահանգ, թողունք որ այդ բռնադատ բարեկամութիւնն ալ տաղուկալի էր Հայոց և առիթը չէին փախցըներ զայն եւս գլխերէն նետել: Իսկ Տրայիանու զՀայաստան նահանգ հռչակելը և Հայոց Միջագետքոց հետ ապստամբին և ազատութիւն ձեռք ձգելն այնչափ կարճ ժամանակի մէջ կատարուեցաւ, որ

1. Տակիտոս, Տարեգ. Ժն, 6:

2. Fronto, էջ 321: Այս խնդիրներու վրայ բաւական լոյս պիտի տօնէր անուշտ Աթինէնց Լազարեանէ հրատարակուած ուսերէն «Պալմիրա» գիրքն, յորում յոճաբէն խոշոր արձանագրութեան մը մէջ Տրայիանոս որոշողութիւնները նկարագրուած են: Դժբաղաբար մենք գիտութիւնը չունինք այս ակացեմական շեղք

գիրքը մեր արձանագրութեան տակ ունենալու և հոս դուրս ծածկել կարենալու:

3. Սպարտիան «Ագրոն» էջ 178:

4. Ապպիան, Յառաջարան:

5. Կիկերոն Յղ. Սքետտայ, Ին, 59: — Դիոն Կասսիոս ԼԶ. 50:

Հոովմայեցիք և ոչ իսկ ատեն կրնային ունենալ հարկի վրայ մտածելու:

Ընդհակառակն Գ. դարու վստահելի պատմիչ մը, Դիոն Կասսիոս, իւր ժամանակի ղէպցեցորուն վրայ խօսելով կ'աւանդէ մեզ, թէ Կարակալլա (211—217) կայսրը տարուն տարի դրամ կը վճարէր Հայոց թագաւորին, — որոյ անունը դժբաղդաբար մեզի հասած չէ, թէ և շատ քաջ անձ մ'ըլլալը կը տեսնուի պատմութեանէն —, և նորա որդին և յաջորդը Տրդատ Բ (217 — ?) կը յուսար նոյն դրամն ընդունիլ Մակրինոսէ՝:

Հոս չեմ ուզեր մանրամասնութեանց իջնել ըսելու համար թէ Արշաւ և Արգար անուամբ երբէք թագաւոր ունեցած չենք Հայերս, և հետեւաբար ատոնց տուած հարկն ալ Հայոց հետ այնչափ կապ ունեցած է որչափ իրենց իշխանութիւնը: Ասոնց գրաւելիք ժամանակին մէջ արդէն յատուկ թագաւորներ ունէինք Հայերս, որոց անուանք Օգոստոսի Անկիւրիոյ արձանագրութեամբ և Տակիտոսի պէս հօր պատմագրով վաւերացած են և մենք պէտք չունինք Միջագետի անապատներուն մէջ Հայ թագաւորներ որոնելու՝:

Արդ, մի անգամ ևս շեշտուի հոս, որ հեթանոս Հայաստանի վիճակը այնքան վատ չէր, որչափ մենք զայն քաղաքական ղէպցեցորու և զէնքի շառաչներու տրպաւորութեան տակ յաճախ կ'երևակայենք: Յիրաւի թագաւորնիս Տիգրան Մեծէն (95—55 Ն. Ք.) վերջ օտարաց ազդեցութեամբ կ'ընդունէինք, բայց կար հոն

դեռ հզօր ժողովուրդ մը և նախարարականութիւնը, որոնք գիտէին իրենց երկրին ներքին շահերը զէնքով պաշտպանել:

Սակայն պիտի հարցուի, թէ ինչո՞ւ այն ատեն հոովմական լեզունները Հայաստանի համար արիւն կը թափէին:

Ասորը պատասխանը ուրիշ աղբիւր:

Հ. Յ. ԱՍՏՈՐԵԱՆ

ՈՒՐՈՒՄԱԳԻՒԹ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ

Ի ՍԿՋԲԱՆԷ ՄԻՆՉ

ՅՈՒՐԵԱԿՈՒՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆ

Սարիգուրիս Ա, 828ին իր աթոռն Տուսպաս (Տուսպ = Վան) կը փոխադրէ, ամբողջութեան համար, ու զայն անառիկ վիճակի կը վերածէ՝, ինքզինքն արքայից արքայ, Բիսանայի քագաւոր և Նաիրիի իշխան կը հռչակէ: Երկուէն զրիչներ բերել տալով՝ Ասորեստանեայց վեհապետներու նման, ու անոնց պարծենկոտ ունովն իր գործերն արձանագրել կու տայ ապառաժից վրայ, անոնց սեպագծէ զրնով ու լեզուաւ: Սարիգուրիսի յաջորդներն այլևս ինքզինքնին Բիսանայի թագաւոր, Տուսպասի մայրաքաղաքին տէր կը հռչակեն. սակայն Ասորեստանեայց միշտ Ուրարտուի թագաւոր կը կոչեն զանոնք:

Սարիգուրիսի յաջորդ իշորւինիս Ա. օրով Ասորեստանեայց Շամսի-Ռաման Դ. արքայն (825—812) երիցա կ'արշաւէ Նաիրիի վրայ, առաջինն անձամբ, երկ-

1. Դիոն ԶԸ, 27: Այս հանգամանքները դեռ քիչ մը մութ են մեզի համար, թէ և Մարքարոս (ի ZDMG, 1895 էջ 649) կը համարի թէ աղ զրաժը փոխարինութիւն մը եղած ըլլայ այն երկիրներու համար, զորս Հայոց թագաւորն ի կապաղովկիա դրամած էր և զոր Հոովմայեցիք անկէ ետ անելով սեղը գրամական փոխարինութիւն մը կ'ընէին:

Եթէ այդպէս է, այն ստեն Տրդատ ինչո՞ւ դրամ ևս կը յուսայ, յետ երկիրները Հոովմայեցիներն երկրորդ անգամ առած ըլլալու, ինչպէս որ կ'ընէ Դիոնի բնագիրը:

2. Տես Օգոստոսի ինքնակենսագրութիւնը, որ է Monumentum Ancyrianum յոյն և լատին լեզուով: Տակիտոս Տարեցիքն Բ. 3, 4, 56, 58, 64, 68: Դեռ և Դիոն, Սուստոն. Վէլլէրու Պատերկապտ և Յովսէփոս: